

Aproximacions etnogràfiques sobre l'ebola¹

Lluís Mallart Guimerà
lluis.mallart@hotmail.com

Resum: L'Ebola, aquesta greu epidèmia que l'Àfrica pateix en aquests moments (i que segurament ja ha patit altres vegades) i de la qual nosaltres rebem unes ínfimes conseqüències que vivim amb gran esverament, pot servir-nos d'exemple per fer-nos veure que l'antropologia (i també altres ciències socials i humanes com la lingüística, la història i branques de la mateixa antropologia, com ara l'etnografia, l'etnolingüística, l'etnobotànica i l'etnozoologia) pot servir-nos per fer-nos entendre que el coneixement de tot l'entorn (social, cultural, històric...) de l'Ebola o de qualsevol altre desordre orgànic és indispensable per entendre, curar o millorar la situació d'aquell fenomen biològic que per entendre'ns anomenem «malaltia».

Paraules clau: Ebola, antropologia, malaltia, Àfrica.

Abstract: Ebola, the severe epidemic that is castigating Africa at present (probably not for the first time) and which has negligible consequences on our own lives despite our reactions of real fear, may show us that anthropology (and other social and human sciences such as linguistics, history and branches of anthropology itself such as ethnography, ethno linguistics and ethnobotany) can reveal that understanding the whole environment (social, cultural, historical, etc.) of Ebola or any other organic disorder is essential if the biological phenomenon we call 'disease' is to be understood, cured or improve.

Keywords: Ebola, anthropology, illness, Africa

¹ Text de la conferència impartida a la Universitat Rovira i Virgili (6-11-2014).

Estar malalt, objectivament malalt (segons la nostra objectivitat mèdica), creure's personalment malalt o ésser tractat per la societat com a malalt, passant pel mateix concepte de malaltia, segons les diferents cultures. Aquestes coses les hem explicat moltes vegades a metges, infermeres, psicòlegs, psiquiatres i antropòlegs, que intenten fer els primers passos en el camp de l'anomenada antropologia mèdica. Es tracta de diferents camps de referència, de maneres diferents de veure una mateixa realitat, fins i tot en l'àmbit acadèmic, de disciplines diferents que en l'espai propi de l'antropologia mèdica es troben i s'intercanvien sense que ningú perdi la seva pròpia identitat científica però sabent que si dialoguen, veritablement cap, ni l'antropologia, ni la psicologia, ni la psiquiatria, ni la medicina, etc., serà ja com abans.

M'han convidat a parlar d'aquest tema en el curs inaugural d'aquest Màster Interuniversitari en Antropologia Mèdica i Salut Global i agafaré com a fil conductor les notes que fa poc vaig escriure sobre el sentit del terme ebola i que REDAM va publicar al seu web. Aquesta greu epidèmia que l'Àfrica està patint en aquests moments (i que segurament ha patit ja altres vegades), i que nosaltres en rebem unes ínfimes conseqüències i les vivim amb gran esverament, pot servir-nos d'exemple per fer-nos veure que l'antropologia —i quan dic antropologia em refereixo també a altres ciències socials i humanes com la lingüística, la història, i altres branques de la mateixa antropologia, com l'etnografia, l'etnolingüística, l'etnobotànica i l'etnozoologia, etc.— pot servir-nos, doncs, per fer-nos entendre que el coneixement de tot l'«entorn» (social, cultural, històric...) de l'*ebola* o de qualsevol altre desordre orgànic, és indispensable per entendre, curar o millorar la situació del fenomen biològic que, per entendre'ns, anomenem «malaltia».

«Les coses de la vida es poden veure de moltes maneres diferents», deia Zwè Nguéma, un trobador africà tot cantant una gran epopeia que la URV acaba de publicar.

Parlaré breument de dos temes: el primer serà d'ordre etnolingüístic, sobre el sentit del nom *ebola* a partir de dades etnogràfiques que posen en joc informacions que ens poden donar la toponímia, la nosografia, algunes informacions terapèutiques i l'antroponímia. Sobre aquest punt sembla necessari dir que davant de la gravetat i urgència del problema, tractar del sentit del mot que l'identifica pot semblar exòtic i fora de lloc, quan la gent s'està morint i la perspectiva d'una greu pandèmia, diuen els entesos, és ben real. I en segon lloc,

parlaré de la importància de l'etiologia en els sistemes mèdics africans i les seves probables interpretacions quan els pobles africans es veuen afectats pel que la medicina occidental n'ha dit *ebola*, emprant un topònim africà.

I.

Quan a mitjan agost mirava un programa de la TV francesa dedicat a l'ebola, i en el qual participaven sobretot viròlegs especialistes que treballaven en el tema de les «malalties emergents», algú va preguntar què volia dir la paraula *ebola*. Ningú va saber contestar.

I com tot els humans de la generació actual, fins i tot la d'alguns jubilats, la primera cosa que vaig fer en acabar aquell programa va ser consultar Internet. Llavors vaig saber que el nom d'*ebola* venia del nom d'un riu de l'antic Zaire on s'havia produït el primer brot que ha estat documentat. Més tard vaig saber que al mes de setembre de l'any 1976 a Yambuku, a la vora del riu Ebola una febre hemorràgica desconeguda contaminà 318 persones, de les quals només en van sobreviure 38. Després, a la mateixa zona de l'Àfrica central es va reproduir 14 vegades la mateixa malaltia, que va causar la mort del 90% de la població de les diferents zones. L'equip d'investigadors de l'IRD i del CIRMF, basats en el Gabon que va analitzar aquests casos, digueren després que aquesta epidèmia podia haver arribat d'unes ratapinyades frugívores que, després d'escopir els residus de les fruites que menjaven i d'haver-se'ls menjat posteriorment altres animals, sobretot ximpanzés, haurien pogut transmetre als éssers humans el virus d'aquesta malaltia.

En aquell temps ningú parlava massa del nom d'aquell riu del nord de la República Democràtica del Congo on sembla que es va declarar, doncs, el primer brot documentat d'ebola, d'una soca diferent de la que actualment està causant l'epidèmia que sabem a l'Àfrica occidental.

Familiaritzat una mica amb algunes llengües de l'Àfrica central, a mi el nom d'*ebola* em portava a pensar en les idees de *podrit*, *podridura*, *putrefacció*, *descomposició*... i altres derivats dels verbs *boe*, *bole* o *bòlò*, que hom troba en les llengües bulu, fang i beti, que es parlen al Gabon i al sud del Camerun, països veïns. Però aquell riu *Ebola*, malgrat tot, quedava prou lluny d'aquestes regions. Pensava que aquella coincidència era pura casualitat lèxica i prou. Però després de preguntar a congoleesos instal·lats a Barcelona (Saoka Kingolo, Jean-

Bosco Botsho...), he sabut que la paraula /*epola*/ significa 'podrit', o alguns dels seus derivats en la llengua Kikongo molt estesa a la República Democràtica del Congo (l'antic Zaire). La transformació d'aquestes dos labials: /b/ en /p/ és pertinent segons m'han precisat alguns lingüistes especialitzats en llengües africanes. Però, per què es deia /*ebola*/ aquell petit riu, i des de quan? I qui ho deia? Els mateixos habitants d'aquella regió? Els altres? Els veïns? No en sé res —recordem que Mobutu entremig va voler africanitzar el país i canviar noms de ciutats i d'altres llocs. En tot cas, el nom d'aquest riu encara no l'he trobat en cap mapa dels que tinc a mà: és un riu molt petit. L'afluent d'un affluent, del riu Mongola que a la vegada ho és del riu Congo. Per què un nom de riu ha quedat per designar el virus del qual estem parlant? I a quina ètnia pertanyien aquells homes i dones que van morir infectats? Quina llengua parlaven? Tampoc en sé res. Ni se n'ha dit res. Són africans! I, tractant-se d'africans amb l'anonimat, ja en tenim prou... De l'ajudant d'infermera infectada a Madrid n'hem sabut moltes coses: que tenia un gos i fins i tot com es deia, que estava casada, que tenia un germà, que va anar a depilar-se i a la perruqueria, i els *paparazzi* no paraven d'intentar caçar alguna fotografia que diaris, revistes i cadenes de televisió ens transmetien ràpidament cada dia. D'aquelles persones que van morir prop del riu Ebola no en sabem res. Com poden veure, doncs, els estic parlant més del que no sé que d'allò que hauria de saber per fer dignament una conferència com aquesta. Però continuem amb els topònims. Pensant en aquell riu del nord del Zaire em vaig recordar d'aquella ciutat del Camerun del sud que es deia *Ebolawa*, que literalment vol dir 'ximpanzè podrit'. És així, en tot cas, com la gent, sense haver fet cap llicència de filologia bantu, explicava l'etimologia d'aquell topònim quan jo era per aquells paranys, fent referència al nom del lloc que més tard es va escollir per donar el nom a la ciutat que avui deu tenir alguns centenars de milers d'habitants. Aquesta etimologia l'havia sentit moltes vegades entre els anys 1960 i 1968 (en aquests afers les dates són importants) i em sembla molt probable que aquell nom fes referència al fet —com es deia— que la menja de la carn, una mica podrida, d'un ximpanzé havia causat més d'una víctima humana, com altres topònims que recorden moments malaurats o significatius de la vida dels pobles. Però tampoc n'estic segur que aquest sigui el cas... Em caldria tornar a l'Àfrica per investigar-ho i confirmar-ho... El que sí sé és que el pastor protestant Samuel Galley, que a mitjan segle XIX havia preparat un diccionari fang-francès que es publicà més

tard, en l'entrada Ebolewagha esmentava el nom d'aquesta ciutat (Ebolowa) i recordava aquesta etimologia popular. Per entendre aquest topònim potser cal saber també que en aquestes contrades el ximpanzé (*wa* en ewondo; *wagha* en fang), com gairebé tots els animals de la selva, són consumits i, per conservar la carn d'aquests animals, com que no tenen ni neveres ni congeladors, la carn és fumada lentament sobre un prestatge (*akani*) que sol penjar en totes les cuines sobre els fogons que són ran de terra; i en les pràctiques culinàries les dones tenen per norma fer coure durant molta estona tota mena de carn fumada. Així es feia encara l'any 2006, la darrera vegada que vaig anar al Camerun, a Nsola, entre els Evuzok, no massa lluny d'Ebolowa. Tornem una mica enrere: l'any 1969 escrivia en *Médecine et Pharmacopée evuzok*² que les dones embarassades havien d'observar un interdicte culinari i alimentari (anomenat *ebola* —ho escrivia així—) que consistia precisament a no menjar carn en estat de descomposició perquè el nounat no fos afectat de la malaltia anomenada *bibolo*, nom, plural d'*ebol* i derivat del verb *bòlò*, que vol dir 'podrir' en ewondo. Diguem també que una expressió com *ebol elan* ('cul podrit') és considerada en aquestes terres un insult molt greu.

Dels topònims (riu Ebola; la ciutat d'Ebolowa) passem, doncs, a un interdicte alimentari (*ebòla*) i a una categoria nosogràfica (*bibòlò*), que inclou una referència de caire etiològic com després veurem i fins i tot una expressió més o menys codificada per insultar greument la gent.³

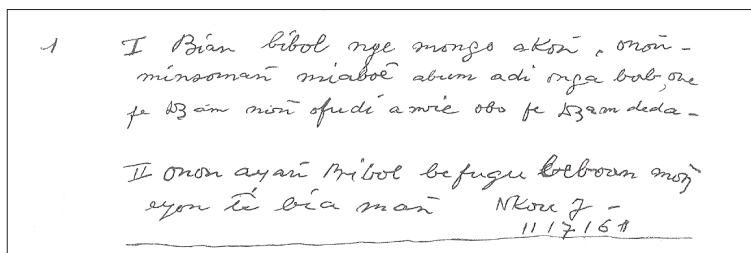
En les societats beti i fang del Camerun del sud i del Gabon, els termes *ebòl*, *bibòlò* (en singular o plural, segons les variacions locals) apareixen, en efecte, com una categoria mèdica —em refereixo als sistemes de medicina tradicional i situant les informacions etnogràfiques en els anys 1963, 1964, 1965... (com a mínim) pel que fa el Camerun i a mitjan segle XIX pel que fa el Gabon. Es tracta d'un nominal, *ebòl* en singular, i com és el cas en aquestes llengües bantus, el plural es fa afegint un prefix, de manera que el plural esdevé llavors *bibòlò*⁴. El pastor Samuel Galley abans esmentat, en l'entrada EBOL del seu diccionari

2 Diploma de l'EPHA de París, publicat pel *Laboratoire d'Ethnologie et de Sociologie Comparative* de la Universitat de París X, l'any 1977.

3 En un ritu de reconciliació vaig sentir una vegada que un pare recriminava al seu fill (ja adult) d'haver-lo insultat amb uns mots com aquests. Jo em pregunto si l'expressió «cul podrit» no es una manera d'acusar algú de bruirot a una persona. Vegeu nota 10 sobre les ratapinyades.

4 Em sembla que l'ús del plural és significatiu: és una forma utilitzada quan tracta d'una erupció de «butllofes», «coses» (cfr. nota 6), de lesions cutànies.

fang-francès escriu: «EBOL plural bibòl (derivat del verb bole). Malaltia d'un nounat. El nen està malalt perquè els pares han menjat alguna cosa podrida». És així com aquesta entitat patològica era dita també (en plural) quan jo investigava sobre el sistema nosogràfic dels Evuzok, sobre el terreny (en els anys 1963-1968, casi un centenar d'anys després). Sortosament en tinc un testimoni escrit: en un manuscrit anotat completament en llengua ewondo i escrit per iniciativa pròpia (i no per encàrrec meu) per un medecinaire evuzok, Ntzama Vincent. En aquest manuscrit es troben sis ratlles dedicades a aquesta malaltia en què el seu autor assenyala que va rebre el tractament d'aquesta malaltia de la seva mare, Nku Josephine, el primer de juliol de l'any 1961.

Fragment del manuscrit de Zama Vincent⁵

En el llibre sobre el *Sistema mèdic d'una societat africana* (2008) publicat per l'Institut d'Estudis Catalans reproduceixo, tradueixo i examino tot el manuscrit.⁶

Cal dir, doncs, que aquest mot de *bibòlò* és emprat com a categoria mèdica i significa literalment 'podridures'. De fet, els verbs *boe*, *bòl*, *bòlò* i altres derivats (com *ebola*) estan relacionats, com ja hem assenyalat, amb les idees de *podridura*, *corrupció*, *descomposició*... i poden designar l'olor d'una cosa podrida, de cadàver, de certs humors cadavèrics, i d'entitats patològiques o simptomatològiques com poden ser una ferida mal curada, quists plens de pus, fistules

5 Traducció: I. Remei (per curar la malaltia) *bibòlò* quan un nen està malalt. Cull les fulles en fase de creixement de l'arbre *aboe*. Escalfa-les a la vora del foc i aplica-les en forma de cataplasmes; també les pots ficar dins d'una olla (fes-les bullir) i aplica-les de la mateixa manera.

II. Agafa (les fulles d') un *ayaŋ* *bibòlò*, esmicola-les amb les mans i fica-les en l'aigua amb què faràs després una lavativa a l'infant. Les podridures desapareixen. (Recepta rebuda de) Nku Joséphine l'11.7.61.

6 Cfr. nota 1; Publicat en francès en *Médecine et Pharmacopée Evuzok* (Laboratoire d'ethnologie et de Sociologie comparative, Université Paris X 1977).

sifilítiques o anals, una erupció cutània de butllofes purulentes...⁷ Entre els evuzok, el nom que es dóna a aquesta categoria mèdica i a la seva classificació tradicional forma part d'un cas particular d'aquest sistema en què els noms fan referència a la vegada a alguns símptomes de la malaltia i a la causa que els produeix. En aquest cas concret la causa es considera que es deu al consum de carn podrida (o poc cuita) pels pares mentre la mare està embarassada. La malaltia és transmissible i contagiosa a la vegada i agafa l'aparença simptomatològica de quelcom que s'està descomponent.

En la llengua ewondo la categoria classificatòria que inclou aquesta malaltia es designa amb el terme *fulu* i es comenta dient /*mod avu dzom*/, la qual cosa vol dir literalment que la malaltia de la persona en qüestió (els símptomes que presenta) és semblant (*avu*) a la cosa prohibida, i s'estableix així una relació d'homologia entre la simptomatologia de la malaltia i la causa que la genera. Jo penso, d'altra banda, que aquesta categoria nosològica és residual en el sentit que ja que no es produeix una crisi d'*ebola* com l'entenem ara (però que en altres èpoques potser ha existit); actualment la malaltia *bibòlò* queda reduïda a aquesta categoria *fulu*,⁸ com una precaució que han de prendre els pares quan la mare està embarassada de no menjar carn podrida.

La petita nota d'aquell manuscrit ens dóna algunes indicacions de caràcter terapèutic o farmacològic per tractar aquesta malaltia. La mare de Ntzama Vincent assenyala dos plantes. No en parlaré gaire. Ens portaria massa lluny. No crec, d'altra banda, que aquestes plantes puguin solucionar el problema mèdic que tenim facilitant als laboratoris pistes per trobar un remei, una vacuna. I si no considero transcendent parlar de els plantes és perquè penso que els medecinaires funcionen segons un codi que regeix la seva noció d'EFICÀCIA TERAPÈUTICA molt diferent dels que regeixen els protocols del laboratoris propis de la medicina que en diem occidental. Això no treu que la noció d'eficàcia

7 En els meus arxius (Universita Paris X: A 01(128)) hi trobo aquestes dos referències sobre la malaltia «les podridures» (*bibòlò*): 1. *Eyòñ mininga anè abum ngè adi bibòlò bi tsit, eyòñ te mòn akon bibòlò, mètologo mèn-gakui nya a nyol* (Quan una dona està embarassada, si menja carn podrida d'algun animal de la selva, llavors l'infant naixerà amb la malaltia *bibòlò* o de les podridures, en el seu cos apareixeran moltes butllofes). 2. *Bibòlò: mòn akar kui ai byem a nyol, Byem biakè biakui a nyol, bitoa mvim (inflor), bingatubi avin angakui* ([la malaltia de les] podridures: l'infant neix amb unes «coses» sobre el cos, aquestes «coses» surten per tot arreu del cos, són com inflors que quan rebenten en surt pus).

8 *Ngè myia mòn angadi ekob tsit, tò bives, mòn akui Fulu. Nala te onè na mòn asò ai mēfulu mē abum* (si la mare de l'infant —quan està embarassada— menja la pell d'un animal de la selva, o els ossos, l'infant naixerà malalt de Fulu, Això vol dir que l'infant naixerà amb la manera de ser de la seva mare) (arxius Mallart: A-01(130)).

teràpèutica no sigui pertinent des d'un punt de vista estrictament antropològic, però no com l'entenem nosaltres o la medicina moderna. La meua posició és que molts medecinaires *pensen* l'EFICÀCIA dels seus medicaments tenint en compte: primer, les *qualitats sensibles* dels vegetals (el color, el gust, l'olor, la forma, la textura...); segon, l'*aspecte simbòlic* segons la simbologia pròpia de la societat en què actuen; tercer, la *dimensió nominal* de les plantes que fan servir —Nkoa Ebogo, un gran medecinaire evuzok, un dia em va dir: «jo curo gràcies al nom de les plantes» (*masye a biyole biyole*)—; i, quart, la *transmissió oral* d'aquesta forma de saber les coses que inclou l'obligació d'assenyalar el nom de la persona que et transmet la informació. Les plantes emprades per la mare de Ntazama Vincent són una de les varietats segons els mateixos medecinaires, de l'arbre anomenat *aboe* (que podríem traduir per 'el podrit': casual, oi?), i la *Culcasia scandens* anomenada *ayañ* afegint-hi el determinant de *bibòlò*, que es el nom de la malaltia i que tot plegat podríem traduir dient 'l'*ayañ*-de-la-podridura /o/ de la malaltia de la podridura'. Casual, també? Aquesta coincidència és interessant. Em permetran, d'altra banda, una breu indicació etnobotànica. El terme ewondo *ayañ* sol traduir-se en francès per *oignon*.⁹ De fet, designa una sèrie de plantes herbàcies pertanyents a famílies botàniques linneanes diferents que es caracteritzen per les parts subterrànies, que es presenten amb rizomes, bulbs o tubercles. Els Beti distingeixen moltes classes d'*ayañ*. Pel que fa la nomenclatura, cada classe és designada afegint a aquest terme genèric un determinant que suggereix la funció simbòlica que se li atribueix. En el cas de l'*ayañ bibòlò*, aquest determinant fa referència a la idea de *podridura* que caracteritza la malaltia que s'ha de guarir. Quan el medecinaire planta un *ayañ bibòlò* o «de la podridura» ho fa ritualment enterrant al seu costat una mica de carn podrida: SIMILIA SIMILIBUS CURANTUR, com deien els nostres clàssics; hom pensa, doncs, que aquella carn podrida curarà almenys simbòlicament aquella malaltia que té l'aparença d'una cosa que es descompon. Si analitzéssim les sis ratlles del manuscrit, trobaríem, doncs, els tres o quatre elements que a mi em sembla que regeixen el codi sobre l'eficàcia terapèutica dels medecinaires africans i que acabo d'esmentar.

⁹ En la revista francesa *L'Obs* (Nouvel Observateur), del 5 de novembre 2014, dedica l'article de fons al tema de l'ebola. Natacha Tatu, l'autora de l'article, escriu «Convaincus que la médecine en peut rien pour eux, ils vont s'en remettre au guérisseur, à l'eau salée ou a l'oignon cru, réputés miraculeux». Aquest «oignon» és la mateixa planta dita evidentment amb un altre nom en les llengües locals però que els francesos en diuen popularment «oignon»?

He dit que l'antroponímia ens pot ajudar també a comprendre el sentit del nom d'*ebola*. Com ens diu Wole Soyinke, el Premi Nobel de literatura de l'any 1985, «Posar nom [a les persones] és un afer important en la societat tradicional africana, com qualsevol africanista neòfit us pot fer avinent. Els nostres noms tenen significat, tots ells. Són indicacions d'esperança, del destí i afirmacions de l'origen. També tenen una història.»

Allò que em sembla una clara referència a l'*ebola* des d'un punt de vista antroponímic es dona en el camp de la literatura oral africana. En l'estudi del cant èpic de *mvét* cantant al Gabon l'any 1960 i que ara el Servei de Publicacions de la URV m'acaba de publicar,¹⁰ em sembla importat assenyalar que ja fa uns quants anys (tres o quatre), tot treballant aquest text, vaig ser confrontat amb un personatge de l'epopeia que porta precisament el nom de Mon Ebo (la), que els traductors francesos, com que es tractava d'un nom propi de persona no traduïren però que jo vaig traduir per 'Fill (mon) Podrit' perquè s'entengués millor la personalitat d'aquell personatge, ja que com deia Soyinke, que acabo de citar, «els noms de persona signifiquen sempre quelcom». Fonamentava la meua traducció en el fet que en altres moments de l'epopeia el trobador feia parlar altres personatges que comparaven Mon Ebo(la) a una «malaltia contagiosa», a una persona que «havia acceptat la mort i rebutjat la vida» que portava dintre seu «una banda de bandits» (com a metàfora no està malament) i el descrivia físicament amb una cara deformada plena de quists pertot arreu.

La biomedicina està acostumada a presentar evidències, jo només he estat capaç d'assenyalar alguns indicis que potser ens poden portar a pensar que en aquella regió de l'Àfrica central el virus d'*ebola* ja existia, eixia i desapareixia, i causava la mort de molts dels seus habitants, i que l'onomàstica (topònims i antroponims de la literatura oral), juntament amb algunes categories nosogràfiques, terapèutiques i rituals, queden com a testimonis i ens van recordant que en la seva cadena de transmissió els animals, potser les ratapinyades¹¹ i els

10 Lluís Mallart i Guimerà, *Un cant èpic africà. Una crítica al poder absolut*. Editat electrònicament pel Servei de Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili.

11 He dit que «l'equip de investigadors de l'IRD i del CIRMF que va analitzar aquests casos digueren després que aquesta epidèmia podia venir d'unes ratapinyades frugívores que «després d'escopir els residus de les fruites que menjaven i d'haver-se'ls menjat posteriorment altres animals, sobretot ximpanzés, haurien pogut transmetre als éssers humans el virus d'aquesta malaltia». Seria interessant saber qui va donar aquesta pista als investigadors esmentats. Dic això perquè després d'una sèrie de morts causades pel que avui en diem *ebola*, algun sobrevivent digué que el causant d'aquell desastre humà havien estat sense cap dubte les ratapinyades, aquests estranys animals essent associats una mica pertot arreu —i aquell tros de l'Àfrica és

ximpanzés, tingueren un paper important. Repeteixo: els he presentat alguns indicis que no són sinó pistes. M'agrada parlar d'una recerca a mitges, que s'està fent, en què tot pot ser confirmat o infirmat i que aquesta conferència ens pot convidar a continuar endavant. Perquè en el fons tenim més preguntes per fer-nos que respostes per donar. I preguntes que poden semblar d'un altre temps per molts antropòlegs: com mengen la gent d'aquests pobles?, com se saluden?, com viuen la vida de cada dia tant en el món rural com en les ciutats?, com enterren els morts?, com donen la benedicció? I si penso en la benedicció és perquè en el tros d'Àfrica on vaig ser, la benedicció es deia *eva metyè*, que literalment vol dir 'donar la saliva' i es donava escopint a la cara i al clatell... I si aquest fos el cas en aquells pobles de Libèria i Guinea que segurament no ho és (és un exemple): com es pot fer per demanar que deixin de beneir potsers quan en tenen més necessitat? Potsers és aquella etnografia clàssica que tant hem criticat.

La que ara ens fa falta per conèixer una mica millor els comportaments d'aquells pobles afectats de la manera que sabem. I si l'etnografia s'hagués concebut com una *manera d'estar* i no només com una *manera de preguntar* (durant dos o setmanes perquè les beques rebudes no donen per a més) potsers llavors hauríem pogut ajudar d'una manera decisiva en la pedagogia de tots els programes de salut pública, indispensables per evitar que aquesta epidèmia s'estengui encara més. I, d'altra banda, i seguint les preguntes que ens podem fer: Com és que el nom d'*ebola* ha quedat *fixat* en aspectes tan significatius de la vida de cada dia d'aquests pobles (l'onomàstica, la simbologia, la nosografia, la literatura oral, les formes convencionals d'insultar la gent)? Com és que aquest nom apareix associat a les idees de *descomposició*, de *mort* i *putrefacció* molt més que aquelles més simptomatològiques segons la medicina *oficial*, com poden ser la

molt segur que no n'era una excepció — al que nosaltres en diem bruixeria. Les ratapinyades, en efecte, per la seva morfologia i el seu comportament (dormir cap per avall, sortir només a la nit...) presenten un problema classificatori important. Les faules fang (Basilio, Aurelio: *La vida animal en la Guinea española*, Madrid, Instituto de Estudios Africanos, 1962, p. 146) i proverbis ewondo ho recorden (cfr. Louis Mallart: *Ni dos ni ventre*, p. 48-52; Renaat Devisch: *Se recréer femme.. Manipulation sémantique d'une situation d'infécondité chez les Yaka du Zaïre...* p. 158...). I és potsers aquest problema classificatori que els fa impurs (Mary Duoglas: les abominacions del Levític in *Purity and Danger*), associades a la nit, a la bruixeria... Les ratapinyades frugívores, especialment, són considerades animals incomplets, sense anus, animals estranys que «defequen per la boca» (els residus que escupen de les fruites menjades). Una divisa que he recollit entre els evuzok diu (tradueixo): «Els altres animals defequen per l'anus, jo ho faig per la boca, i em moro d'agror» (<<http://www.oralearfrique.org:8090/dspace/search>>: buscar devises d'abia / ngui 1, 2, 3). El fet que la medicina occidental afirmi i divulgui (vegeu imatge 2,) que efectivament les ratapinyades són el primer vector de transmissió del virus d'ebola, aquesta afirmació, al nostre entendre, no fa res més que confirmar per la gent que l'ebola té els seus orígens reals en la bruixeria.

febre, els trastorns de la coagulació, els vòmits i les hemorràgies? Potser és un problema de *percepció d'una mateixa entitat patològica* que s'amaga darrere un nom que, si més no, ha demostrat que s'ha estès per tot el món com una «pan-dèmia» nominal.

II.

El segon punt que voldria tractar és el de les *concepcions etiològiques* que tanta importància tenen en els sistemes mèdics africans i que estic segur que apareixen més que mai amb tota la seva força en les societats, rurals i urbanes que actualment pateixen aquesta epidèmia de l'ebola.

En aquests sistemes, en la majoria de casos de malalties diguem-ne greus (encara que aquest concepte s'ha de veure què vol dir en cada societat), el que interessa saber, almenys en un cert moment del procés d'una malaltia, no és tant *de què* hom està malalt sinó sobretot *qui* ha causat la malaltia (causa agent) que es vol tractar o *què* (la violació d'un interdicte, per exemple: causa inicial) l'ha desencadenat. *De què* hom està malalt, la família, els medecinaires especialitzats poden diagnosticar-ho segons el seu propi model nosogràfic o patològic, i fins i tot l'entorn del malalt i el malalt mateix poden acceptar fàcilment el diagnòstic emès per la medicina occidental o moderna. Això no treu, però, que en determinats casos sigui imprescindible (segons les maneres de pensar local) que la família, la societat es pregunti *qui* ha causat aquell mal. És a partir d'aquest moment que la malaltia, que continua essent concebuda com un *desordre biològic*, esdevé a la vegada un *fet social*, és a dir, un fet que compromet tot el grup, tot l'entorn de la persona malalta.

És en aquest precís moment quan neixen les *acusacions*, les *sospites*, els *conflictes* i, en conseqüència, s'engendren les *pors*, a dins i fora de la família, a dins del clan mateix, del clan en relació amb altres clans o altres grups socials. En els pobles i en les ciutats. I a dins d'un mateix, del mateix malalt, que es pot veure acusat de ser-ne el culpable i que els seus excessos en provocar la malaltia l'han portat a esdevenir-ne, ell mateix, la víctima mateixa... I és també en aquest moment quan poden entrar en joc, i n'estic segur que hi entren, les acusacions del que nosaltres n'hem dit (mal dit) «bruixeria», que és un registre de pensament i d'acció que intervé en aquests casos per esbrinar sobretot la causa de certes malalties i per controlar-la. Supersticions! — diríem nosaltres, creient-nos que

estigmatitzant la manera de fer i de pensar dels altres ja ho hem fet tot. Aquest és un altre problema. No tinc temps de parlar-ne, però, en canvi, em permetran recordar que en el cas d'ebola de l'ajudanta d'infermeria que hem tingut al nostre país, sense parlar de bruixeria, també s'han buscat culpables, també hi ha hagut acusacions. Fins i tot la persona malalta, ella mateixa ha estat considerada pel conseller de Salut de la Comunitat de Madrid la culpable de la seva pròpia malaltia. Segurament que les acusacions o responsabilitats (polítiques, sanitàries...) com diem, són d'un ordre diferent, però l'esquema d'allò que passa en els països africans i el que ha succeït en el nostre, no deixa de tenir semblances força inquietants. Seria interessant fer-ne un estudi comparatiu.

Però retornem al tema de l'*etiologia* i de l'accent posat en aquests sistemes tradicionals africans en *qui* ha causat aquesta greu malaltia —la que sigui— dins de la família, i ha convertit llavors, com acabo de dir, aquell *desordre biològic en un conflicte o esdeveniment social*. En casos semblants — i en gairebé casi tots els sistemes— es diria que es tracta d'una malaltia «indígena», «autòctona» o «de la família», que només es pot tractar com demana la mateixa societat, «la tradició» —en diríem nosaltres, amb un deix una mica despectiu. Quantes vegades he vist un malalt que en un primer diagnòstic familiar s'ha portat a l'hospital però, després, a causa d'un altre diagnòstic familiar que ha modificat el primer, s'ha cregut que a aquella malaltia, la medicina moderna o dels Blancs no podia fer-hi res perquè es tractava d'una malaltia «indígena» i, en conseqüència, es decidia treure el malalt de l'hospital per seguir, en primer lloc, les pautes assenyalades pel costum del país! És en aquest sentit que aquella malaltia és anomenada *indigène parlant en francès...* A mi no em va estranyar gens quan vaig llegir en els diaris que en alguns hospitals de Libèria (em sembla) els malalts d'ebola s'havien revoltat i escapat i s'havien refugiat a casa seva o a altres indrets ben lluny de les seves llars i de l'hospital. A més, no volien estar en un centre de salut on la gent es moria.

Quan es diagnostica, doncs, que una malaltia és «indígena», aquest terme troba la seva significació en una espècie de fons comú de significacions socio-simbòliques relacionades amb la manera de *concebre l'ésser humà, el món i la societat*, i a les quals aquests pobles es refereixen per conferir a la malaltia en qüestió una explicació d'ordre causal. És així com en un context sociosimbòlic ben precís, aquest terme permet d'establir un lligam entre una entitat patològica considerada com un simple fenomen biofísic i els esdeveniments que se

suposen que estan en els seus orígens, l'entitat patològica en qüestió prenent llavors una dimensió completament nova. Em sembla, doncs, important tenir en compte l'oposició que aquestes societats africanes solen establir en les seves concepcions etiològiques entre malalties indígenes i malalties que no són considerades com a tals.

De totes maneres potser també cal dir que aquests sistemes autòctons de veure les coses queden avui en part desestructurats (per conflictes interns, guerres, lluites pel poder, infraestructures sanitàries inexistentes o inadequades, creació de simulacres de ciutats, migracions internes, dels pobles als *bidonvilles* de les ciutats...), i avui l'ebola, que potser és la conseqüència de tot plegat, les desestructura encara més amb el seu seguit de *sospites, d'acusacions i de pors* provinent d'antigues o potser de no massa antigues concepcions etiològiques. Si no es troba aviat un remei que aturi realment aquesta greu epidèmia potser ens trobarem que la *descomposició* de la qual hem parlat abans no és tan sols d'uns éssers vius sinó també d'un bon nombre de societats africanes, de les quals potser no parlarem gaire més fins que tinguem entre nosaltres un altre contaminat, missioner o voluntari d'una ONG, i en parlarem molt més pel que ens pugui passar a nosaltres, que pel que passa realment en aquelles altres societats.

Som davant d'un problema greu. Generacions senceres d'aquests pobles es troben en una situació de perill real. Tots podem aportar-hi quelcom per fer-hi front. També els alumnes d'aquest Màster d'Antropologia Mèdica i de Salut Global: amb la seva reflexió, potser amb la seva acció sobre el terreny.

De totes maneres, vull fugir de tot *catastrofisme*. I per defugir-ne voldria acabar amb un crit d'esperança, recuperant un text sobre Àfrica que vaig escriure en canviar de segle, a instàncies d'en Miquel Planas, reconegut bibliòfil de casa nostra, publicat en dues versions en una col·lecció de bibliòfils d'exemplars limitats. I, com que encara en tenia un exemplar, em plau ara oferir-lo a la biblioteca de la Rovira i Virgili per correspondre a aquella estatueta que se'm va oferir durant el primer Congrés Mundial d'Antropologia de la Medicina, que es va celebrar en aquesta Universitat al juny de 2013. Els antropòlegs sabem molt bé que un «do exigeix un contra-do».

Permeteu-me, doncs, que per acabar recordi alguns fragments d'aquest text que no tracta de l'ebola però sí de l'Àfrica que hem vist morir tantes vegades.

En aquell text, doncs, intitulat «Àfrica: entre la memòria i l'oblit» deia:

L'Àfrica mor ens diuen els diaris.
L'Àfrica és fam, guerres, sida i misèria
insisteixen els informatius de totes les cadenes de televisió.
Són imatges d'una fi de mil·lenni que amaguen la vida,
mostren un sol cantó de la realitat.
Etiòpia, Rwanda, Sudan, Uganda, Congo, Moçambic...
[Guinea, Serra Lleona i Libèria —podríem afegir ara]
L'Àfrica mor continuen dient a l'albada del nou mil·lenni.
[ja han passat 14 anys]
L'Àfrica no mor.
L'Àfrica està cansada
De ser contemplada sempre vestida de dol.
....
Els que portem l'Àfrica dins l'ànima
perquè hem viscut en les seves àrides planes
o esplendoroses clarianes.
Els que l'hem fet una mica nostra
perquè hem compartit amb ella
dies i nits,
mesos i anys,
afany i neguits.
Els que mirem l'Àfrica
en els seus immensos sofriments,
mancances
i desarrelaments.
Els que la contemplem en la seva ignorada,
poc televisiva
i poc televisada quotidianitat.
Els que confiem en ella perquè hi hem vist néixer,
morir
i néixer de nou,
sabem que l'Àfrica no mor.
Volem que l'Àfrica no mori.
Que no mori en nosaltres
car és en nosaltres que l'Àfrica mor
d'oblit.